

Book Decoration and Illumination in Exquisite Manuscripts of the Qajar Period

Habibollah Azimi

Assistant Professor, Scientific Advisor of National Library and Archives of I.R of Iran, Tehran, Iran. E-mail: habibazimi@yahoo.com

Abstract

Objective: The purpose of this study is to investigate the characteristics of arrays and decorations in the manuscripts of the Qajar period in the in-text section and to study the patterns and colors widely used in the manuscripts of this period.

Methodology: The method of this research is descriptive-analytical. In this regard, first, the typographic characteristics of selected array pages are described. And inductively, common features are enumerated and analyzed. By purposeful sampling method, 77 art manuscripts with a scribe and writing date from Qajar period were selected from the exquisite manuscripts of the National Library. Notably, 34 sample images of these manuscripts are presented in this research.

Findings: Qajar illumination has continued the Safavid style with the difference that the congressional margin is observed with a regular rhythm and large head-pieces. Qajar book decoration style has a special place as a coherent and school style in Iranian painting. And it has all the features (property) of a thematic and applied education of a painting school. Basically, the art of book decoration was mostly dependent on the court. And kings, princes, and local rulers were the most important clients of works of art and sponsors of art.

Half of the studied Qurans have four or two pages with arrays in the opening papers (containing a list of chapters and prayers before recitation). The opening pages of all manuscripts of the Quran and prayer books and 76 percent of the literary books and 90 percent of the selected scientific manuscripts have head-pieces and inscriptions. In all Qurans, there are two opening pages and in the other manuscript, there is an opening page with a head-pieces and inscription. Most of the design of the head-pieces is the same as the dome or altar pattern. Ornate colored flowers have been used extensively in the text of gilding and sometimes in the layout of the head-pieces. The use of Arabesque in gilding the opening pages of the manuscripts under study is less varied. The flowers and leaves of Khatai are abundantly seen in the arrays of the opening pages of selected manuscripts. The purity and radiance of the colors used in the arrays of these books has created a kind of freshness and radiance. All Qurans and prayer books and 35 percent of literary books and 50 percent of selected scientific manuscripts have array margins on the opening pages. In the margins of the gilded and jeweled of the books, various types of Khatai

flowers and leaves and Arabesque motifs are drawn on a golden or azure background and in some samples on the paper itself. In the inscriptions of this period, Arabesque motifs are mostly designed in the form of frames or headbands, and the various thorns of the inscription are filled with Khatai motifs and small flowers.

Keywords: Manuscript design, Illumination, Qajar art school, Qajar period book design.

Article type: Research

Publisher: Central Library of Astan Quds Razavi
Library and Information Sciences, 2021, Vol. 24, No.4, pp. 205-235.
Received: 06/12/2020 - Accepted: 01/06/2021

The author(s)

A large, faint watermark is centered on the page. It features a starburst or floral motif at the top, followed by two lines of Persian text in a calligraphic style. The text reads: "پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی" (Research Institute of Humanities and Cultural Studies) and "پرتال جامع علوم انسانی" (National Portal of Humanities Sciences).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتاب آرایبی و تذهیب در نسخه‌های خطی نفیس دوره قاجار

حبیب الله عظیمی

استادیار پژوهشی و مشاور علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. تهران، ایران. رایانامه: Azimi@nlai.ir; habibazimi@yahoo.com

چکیده

هدف: هدف از پژوهش حاضر بررسی انواع و ویژگی‌های آرایه‌های به کار رفته در نسخ خطی دوره قاجار در بخش درون متن و بررسی نقوش و رنگ‌های پرکاربرد در کتاب‌آرایبی نسخه‌های خطی این دوره است.

روش: روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که با شیوه استقرایی مشخصه‌های مشترک صفحات آرایه‌دار نسخه‌های منتخب، توصیف شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در این تحقیق به روش نمونه‌گیری هدفمند، تعداد ۷۷ نسخه هنری رقم‌دار و تاریخ‌دار دوره قاجار در موضوعات مختلف از مخزن نفیس کتابخانه ملی انتخاب و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

نتایج و یافته‌ها: نیمی از قرآن‌های مورد پژوهش دارای چهار یا دو صفحه بدرقه آرایه‌دار می‌باشند. صفحات افتتاح تمامی نسخه‌های قرآن و ادعیه و ۷۶ درصد نسخه‌های ادبی و ۹۰ درصد نسخه‌های علمی منتخب دارای سرلوح و کتیبه است. طراحی غالب سرلوح‌ها همان نقش گنبدی و یا محرابی است. گل‌های رنگین مرصع‌گونه در متن تذهیب و گاهی در صفحه‌آرایبی سرلوح‌ها به وفور استفاده شده است. میان سطور در صفحات افتتاح تمامی قرآن‌ها و ادعیه و ۵۱/۷ درصد نسخه‌های ادبی و ۱۰ درصد نسخه‌های علمی منتخب، طلاندازی شده است. اوراق میانی تمامی نسخه‌های مورد بررسی، مجدول هستند.

تمامی قرآن‌ها و ادعیه و ۳۵ درصد نسخه‌های ادبی و ۵۰ درصد نسخه‌های علمی منتخب دارای حاشیه‌های آرایه‌دار در صفحات افتتاح هستند. در حاشیه‌های مذهب و مرصع نسخه‌ها، انواع گل و برگ‌های ختایی و نقوش اسلیمی طلایی و لاجوردی بر زمینه طلایی یا لاجوردی یا بر زمینه خود کاغذ رسم شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: کتاب‌آرایبی، تذهیب، مکتب هنری قاجار، کتاب‌آرایبی دوره قاجار.

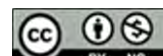
نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴۰۰، دوره ۲۴، شماره ۴، شماره پیاپی ۹۶، صص. ۲۰۵-۲۳۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۱۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۱۱

© نویسنده

مقدمه

کتاب‌آرایی در قرون اولیه هجری با کتاب مقدس قرآن و کتاب‌های مذهبی و سپس علمی شروع شد و از قرن ۹ هجری به بعد، نسخه‌های ارزشمند هنری در موضوعات دیگر همچون ادبیات و شعر تولید شدند. شالوده کتاب‌آرایی نسخه‌های هنری بر مبنای تذهیب بوده است. پس از ظهور اسلام تذهیب در هنر کتاب‌آرایی بعد از خوشنویسی از بیشترین استقبال برخوردار بوده و جایگاه مهمی در هنرهای تجسمی به دست آورده است. هنر کتاب‌آرایی و تذهیب زمانی که در خدمت آثار مقدس همچون نسخه‌های قرآنی و آثار ادبی فاخر همانند دیوان‌های شاعران نامدار قرار می‌گیرد، نه تنها کارکرد تزئینی خود را حفظ می‌کند بلکه در نوع خود هنر متعالی شمرده می‌شود.

کتاب‌آرایی و هنر تذهیب در هر دوره با ویژگی‌های منحصر به فرد خویش بیان‌کننده روحیات و حالات هنرمندان در ادوار مختلف تاریخی است. به همین جهت نسخه‌های خطی در دوره‌های مختلف، بستر مناسبی برای شکوفایی و تکامل هنر تذهیب بوده‌اند. هنر کتاب‌آرایی در نسخه‌های قرآنی و ادبی اگرچه در اوایل دوره قاجار به خصوص دوره فتحعلی شاه، ادامه دهنده این هنر در عصر صفوی بوده است (عظیمی، ۱۳۸۹، ص. ۳۰)، اما در نیمه دوم این عصر - مصادف با پادشاهی ناصرالدین شاه - به تدریج توجه به ریزه‌کاری‌ها و جزئیات فراوان در آرایه‌ها شدت بیشتری می‌یابد و با حمایت مالی حاکمان محلی و حمایت شخص شاه از تولید نسخه‌های هنری، نگرش جدیدی را نسبت به هنر کتاب‌آرایی در ایران عصر قاجار به وجود می‌آورد که نتیجه آن خلق تعداد قابل توجهی از نسخه‌های نفیس دیوانی در این دوره می‌باشد.

مسئله این تحقیق، بررسی ویژگی‌های کتاب‌آرایی و تذهیب در دوره قاجار با بررسی نمونه‌هایی متنوع به لحاظ موضوعی از نسخه‌های نفیس این دوره موجود در کتابخانه ملی است.

هدف از پژوهش حاضر بررسی انواع و ویژگی آرایه‌ها و تزئینات نسخ خطی نفیس دوره قاجار در بخش درون متن و بررسی نقوش و رنگ‌های پرکاربرد در کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی این دوره است. پرسش‌های پژوهش عبارتند از: ۱. ویژگی‌های کلی آرایه‌ها و تزئینات درون متن در نسخه‌های نفیس دوره قاجار کدام است؟

۲. ویژگی‌های تفصیلی آرایه‌ها و تزئینات درون متن (اعم از انواع آرایه‌ها و نقوش و رنگ‌ها) در نسخه‌های منتخب دوره قاجار کدام است؟

برخی از مقاله‌ها و پایان‌نامه‌هایی با موضوع مشابه و مرتبط در حوزه کتاب‌آرایی و تذهیب نسخه‌های قرآنی دوره قاجار به شرح زیر است:

شفیعی (بی تا) در مقاله «معرفی تذهیب در دوره قاجار بر اساس آثار مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک»، تعدادی از کتب مذهب دوره قاجاریه با روش تحقیق میدانی، از نظر نقوش، ترکیب بندی، تزئینات متون، حواشی و سرلوح در صفحات آغازین، میانی و پایانی را بررسی و مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که کتاب‌های دینی اغلب دارای تذهیب و ارزش‌های زیبایی‌شناسی هستند؛ کتب ادبی بسته به سفارش دهنده و اهمیت متن ادبی از شاهکارهای تذهیب این دوره محسوب می‌گردند. در مورد کتب علمی و فرهنگی به دلیل اهمیت متن، توجه کمتری به تزئین آن‌ها شده است. رعایت تقارن، رنگ‌های گرم و روشن و پرداختن بیش از حد به جزئیات، ظرافت‌ها و ریزه‌کاری‌ها از ویژگی‌های تذهیب این دوره است.

صدیقی اصفهانی و دیگران (۱۳۹۶) در مقاله «تطبیق تذهیب‌های سه نسخه از قرآن‌های دوره قاجار با تأکید بر ویژگی‌های بصری آن‌ها»، مسئله آشنایی و شناخت هنر تذهیب در سه نسخه قرآن مذهب مکتب قاجار را به روش توصیفی-تحلیلی دنبال می‌کنند. یافته‌های این تحقیق، نشان‌دهنده تفاوت در نوع و کاهش تنوع نقش‌مایه‌های اسلیمی و ختایی و نیز تجمل و گستردگی سطوح تذهیب و ترصیع در صفحات ابتدایی و گاه انتهایی نسخه‌های قرآنی این دوره است. اضافه شدن سرلوح‌های تاج‌مانند پرکار و ظریف، تعدد حاشیه‌های باریک در ترکیب‌بندی و به کارگیری رنگ‌های درخشان و خالص به خصوص رنگ طلایی در سطح گسترده از ویژگی‌های مهم تذهیب‌های قرآنی دوره قاجار است.

شمیلی و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله «تأملی در سرلوح قرآن‌های تذهیب شده عصر تیموری و قاجار (مطالعه تطبیقی سرلوح‌های قرآنی موجود در موزه آستانه مقدسه قم و کتابخانه مرکزی تبریز)»، به روش توصیفی تحلیلی به این دو پرسش پاسخ می‌دهند: سرلوح‌های منتخب قرآن‌های عصر تیموری موزه آستانه قم و قرآن‌های مذهب قاجار کتابخانه مرکزی تبریز از چه ویژگی بصری تزئینی برخوردارند؟ نقاط اشتراک و افتراق در سرلوح این قرآن‌ها چیستند؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که سرلوح قرآن‌های تیموری از نظر تناسب صفحات و نقوش تزئینی از ویژگی منسجم و استحکام بصری در فرم و نقش برخوردار بوده‌اند، اما ترکیب نقوش سرلوح‌های قاجار ساختاری نسبتاً پراکنده دارد. استفاده از نقوش اسلیمی، ختایی و رنگ طلا و لاجورد با نسبت‌های متغیر در هر دو آثار دیده می‌شود.

غفوری فر و شمیلی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز»، به روش پیمایشی و با رویکرد توصیفی تحلیلی به بررسی مؤلفه‌های شاخص در نسخه‌های مذهب قرآنی عصر قاجار موجود در کتابخانه تبریز پرداخته‌اند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که عناصر تزئینی همچون نقوش ختایی، اسلیمی، تاج، نیم‌تاج، کتیبه، انواع جدول‌کشی،

نقوش ترصیع، نقوش انتزاعی و ... در قرآن‌های منتخب از دوره قاجار کتابخانه مذکور مشاهده شده است. استفاده از گل‌های گرد، شاه‌عباسی، اناری، اسلیمی‌های توخالی و به صورت قاب‌بندی ساده، ترکیب‌بندی حلزونی، تنوع رنگی در گل‌ها و جدول‌ها، بیشترین استفاده از رنگ طلا جزء ویژگی‌های شاخص تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار کتابخانه ذکر شده است.

عظیمی (۱۳۸۹) در مقاله «ادوار تذهیب در کتاب‌آرایی مذهبی ایرانی»، سیر پیدایش و تکامل تذهیب در کتاب‌آرایی ایرانی در ۵ دوره را تحقیق نموده است. مطابق با نتایج تحقیق، در قرون اولیه اسلامی، استنساخ زیبای قرآن و تزئین آن توسط مسلمانان شکل گرفت و آنان، شیوه نقش و نگار مطلق (تذهیب) را ابداع کردند. این آرایه‌ها در وادی امر با رنگ‌های محدود شروع شد و از قرن ۶ به بعد عناصر رنگی متنوع دیگری اضافه گردید. با توجه به تنوع طرح‌ها و رنگ‌ها، تذهیب هم دارای دوره‌ها و مکاتب خاص با ویژگی‌های مشخص شد و در قرن‌های ۱۱ تا ۱۳ هجری به اوج شکوفایی از جهت ظرافت و تعدد مکاتب رسیده است.

رحمانی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود با عنوان «طراحی و اجرای صفحات افتتاحیه قرآن با الهام از نقوش تذهیب دوره قاجار»، ضمن بررسی ویژگی‌ها و عناصر بصری تذهیب دوره قاجار معتقد است که تذهیب در دوره قاجار واموار دوره‌های پیش از خود بوده و رعایت تقارن استفاده از رنگ‌های گرم و روشن و پرداختن بیش از حد به جزئیات ظرافت و ریزه‌کاری‌ها از ویژگی تذهیب این دوره است. وی کثرت مذهب‌بان و گستردگی سطح تذهیب در نسخ قرآنی را که ناشی از اهمیت خط و خوشنویسی در این دوره بوده، دلیلی بر استقبال عمومی و رونق هنر تذهیب در این دوره می‌داند.

دونلو (۱۳۹۲) در پایان‌نامه خود با عنوان «تذهیب نسخه قصص‌الانبیاء با نگاهی به نسخ عصر قاجار موزه کتابت تبریز»، نمونه‌هایی از نسخه‌های خطی، قرآنی و مذهبی عصر قاجار، نگهداری شده در موزه قرآن و کتابت تبریز را بررسی کرده است. وی نقوش تزئینی گیاهی به کار رفته در نسخه‌های قرآنی مذهب (آرایه‌های سرلوح) و نسخه‌های خطی با تأکید بر صفحات آغازین را مورد تفحص قرار داده است. نتایج پژوهش وی نشانگر تنوع تذهیب‌ها از منظر کیفی و موضوع نسخه‌هاست. برخی از آثار مورد مطالعه چنان دارای ترکیب‌بندی‌های قوی و پرکار، ظرافت در نقوش، کمبود وسعت طیف رنگ‌ها، سرلوح‌های تاجی، قرینه‌سازی سراسری در صفحات افتتاح، جدول‌کشی‌های متنوع، حاشیه‌های گل و بوته‌های رنگین غنی و تنوع قلم و قدرت می‌باشند که تذهیب این دوره را از دوره‌های قبلی متمایز می‌کند.

احدی کلی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه‌اش با عنوان «مطالعه مفاهیم و کاربرد رنگ در نقاشی قاجار»، به تغییرات در زمینه هنر نقاشی در دوره قاجار می‌پردازد.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد، پژوهش‌هایی که اختصاصاً به موضوع کتاب‌آرایی و تذهیب در نسخه‌های نفیس دوره قاجار موجود با استناد به نسخ نفیس و هنری کتابخانه ملی پرداخته باشد، انجام نشده است.

روش‌شناسی پژوهش

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که در این راستا نخست به توصیف مشخصه‌های صفحات آرایه‌دار در اوراق افتتاح و میانی نسخه‌های منتخب پرداخته شده و به شیوه استقرایی، ویژگی‌های مشترک احصا شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در میان حدود ۴۲۰۰۰ نسخه خطی مخزن کتابخانه ملی، تعداد قابل توجهی نسخ نفیس هنری موجود است که در آن‌ها انواع آرایه‌ها به ویژه در صفحات افتتاح اجرا شده است. کتاب‌آرایان ایرانی، زیباترین و پرکارترین نسخ نفیس هنری را در دوره صفویه و قاجار در کانون‌های دیوانی خلق کرده‌اند. آنان بهترین انواع آرایه‌ها را در نسخ قرآنی و برخی از کتب ادعیه همانند صحیفه سجادیه و زادالمعاد و در دیوان‌های شاعران مشهور به کار برده‌اند همچنان که در تعداد معدودی از کتاب‌های علمی نیز برخی از آرایه‌ها را اجرا نموده‌اند. در این تحقیق به روش نمونه‌گیری هدفمند، تعداد ۷۷ نسخه هنری رقم‌دار و تاریخ‌دار دوره قاجار با تنوع موضوعی انتخاب شده و مورد بررسی قرار گرفته است.

مبنای انتخاب نسخه‌ها چنین بوده که نخست با مراجعه به فهرست‌ها، نسخه‌های تاریخ‌داری که دارای امتیاز نفاست هنری معرفی شده‌اند، انتخاب شده و سپس با مراجعه به نسخه‌های مورد جستجو، سعی شده نسخه‌هایی انتخاب شوند که اوراق افتتاحیه آن‌ها دارای انواع آرایه‌ها و تزئینات باشد و اصطلاحاً نسخه دیوانی باشند. این مبنا در مورد نسخه‌های قرآن و ادعیه و نسخه‌های ادبی به طور کامل و در نسخه‌های علمی به طور نسبی تحقق پیدا کرد.

مبانی نظری

۱. درآمدی بر تذهیب و آرایه‌ها در نسخه‌های خطی

در قرون اولیه اسلامی استنساخ زیبای قرآن کریم و اهتمام در آراستن و تزئین «کلام الله» از مفاخر ایرانیان تازه مسلمان بود و با توجه به ممنوعیت دینی نسبت به پرداخت چهره نگاری و محدودیت در استفاده آن‌ها در منابع علمی، ایرانیان شیوه مورد پسند نقش و نگار مطلق یعنی «تذهیب» را ابداع و یا تکمیل نمودند و در حوزه کتاب‌آرایی پرداختن به نقوش و آرایه‌هایی را که عمدتاً الهام گرفته از شکل ساده شده گل و گیاه

و نقوش پیچ پیچ و حرکت‌های خاص بود، گسترش دادند و کاربرد متعدد و متنوع آن را در هنر کتاب‌آرایی و کتاب‌سازی تعمیم دادند.

متعاقباً در قرون بعدی همراه با تکامل و تعالی هنر اسلامی، نوع خاصی از نگاره مشروع و پذیرفته شده در کنار تذهیب جای خود را باز کرد. این آرایه‌ها در ابتدا با رنگ مایه‌های محدود به ویژه زر ناب شروع شد و از قرن ششم هجری به بعد عناصر رنگی متنوع دیگری بدان اضافه شد و با حفظ زمینه طلا، رنگ‌های بسیار زیبا و مؤثر همچون لاجورد، شنگرف، سفیداب، زرنیخ (زررد روشن)، سبز زنگاری و غیره عرصه خودنمایی یافته است.

زیبایی و ظرافت تذهیب در قرون دهم و یازدهم هجری به اوج می‌رسد و نقوش تزئینی اسلیمی و ختایی که ترکیبی از گل و گیاه و پرندگان و حیوانات به طور منظم و به غایت روح نواز و دلفریب بوده^۱؛ آرایه‌های فاخری را برای کتب دست‌نویس ایرانی پدید آورد و این تعالی و تکامل تا اواخر قرون سیزدهم (زمان ظهور صنعت چاپ) ادامه یافت.

تذهیب در میان سایر آثار هنری از جایگاه ویژه‌ای برخوردارست، چون اغلب کتاب‌ها دارای رقم و تاریخ هستند و برخی از صفحات پایانی کتاب‌ها محل کتابت، نام نقاش خانه دیوانی و یا کارگاه خصوصی را دارند. در تعریف تذهیب می‌توان گفت: تذهیب نقوش منظم هندسی و جز آن است که با خطوط مشکی و آب طلا تزئین شده و به ندرت رنگ دیگری در آن به کار رفته باشد؛ اگر در آن به جز آب طلا، رنگ‌های دیگری همچون شنگرف، لاجورد، سفیداب، زنگار، زعفران و غیره به کار رفته باشد، آن را ترصیع یا مرصع گویند؛ اما امروزه معمولاً به هر دو، تذهیب گفته می‌شود. تشعیر که ساده‌تر از دو مورد قبلی است نقوش درهم و نازکی است با آب طلا و گاه با رنگ‌های دیگر که با اندکی دقت، ترتیب منظم آن دیده می‌شود (بیانی، ۱۳۵۳، ص. ۲؛ مجرد تاکستانی، ۱۳۸۶، ص. ۲۶).

۲. کتاب‌آرایی دیوانی در دوره قاجار

۱-۲ کانون کتاب‌آرایی دوره قاجار

در عهد افشاریه و سپس زندیه، راه و رسم نسخه‌پردازی عصر تیموری و صفوی با کندی و محدودیت بسیار رواج داشت. در دوره قاجار هم زمان با حکومت فتحعلیشاه (۱۲۱۱-۱۲۵۰ ق) نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی در کانون دیوانی مورد توجه قرار گرفت. خوشنویسانی مانند زین‌العابدین اشرف‌الکتاب، غلامعلی اصفهانی،

۱. برای شناخت بیشتر طرح‌های تزئینی اسلیمی و ختایی رجوع شود به کتاب «نسخه‌نامه»، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ ۱۳۹۶، ص. ۱۸۲-

عبدالله عاشور، سیدگلستانه، محمدکاظم واله اصفهانی و میرزا ابوالقاسم اصفهانی از جمله خوشنویسان این دوره بودند. نگارگران و نقاشان زیادی در عصر قاجاری در ایران درخشیدند که به ندرت در کار نسخه‌آرایی اهتمام داشتند زیرا نقاشی و صورتگری در این دوره بیرون از نسخه‌های خطی و به استقلال پی گرفته می‌شد (مایل هروی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۹).

بیشتر نسخه‌های خطی بر جای مانده از نیمه دوم قرن ۱۲ و چند دهه از قرن ۱۳ هجری که در قلمرو کانون نسخه‌نویسی دیوانی فراهم آمده با خط نسخ کتابت شده است. خط نستعلیق که از عصر تیموریان در آثار فارسی و حتی بعدها در نگارش‌های عربی مورد استفاده قرار می‌گرفت از نیمه دوم قرن ۱۲ هجری جای خود را به خط نسخ واگذار کرد. در بیان علت (این) جایگزینی برخی معتقدند علت شیوع خط نسخ در کتابت نسخ خطی فارسی از این دوره، به اعتبار شهرت عام میرزا محمد نیریزی (زنده به سال ۱۱۴۲ ق.) می‌باشد که زیبایی و دلنشینی اسلوب نسخه‌نویسی و خط او پیروان زیادی در قرن‌های ۱۲ تا ۱۴ هجری قمری پیدا کرد و بیشتر نسخه‌های دیوانی اوایل عصر قاجار به خط نسخ کتابت گردید. در دوره محمد شاه قاجار، نسخه‌نویسی به خط نستعلیق رواج بیشتری یافت تا جایی که حتی مکاتیب و نامه‌های دیوانی و حکومتی را نیز به نستعلیق می‌نوشتند (کاووسی عراقی، ۱۳۷۳؛ مایل هروی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۰).

۲-۲ هنر کتاب‌آرایی در دوره قاجار

هنر تذهیب دوره قاجار چند ویژگی و مشخصه بنیادی داشت که از آن میان می‌توان به ورود عناصر هنر مردمی و عامیانه و وابستگی به هنر غربی اشاره نمود (اسکاجیا، ۱۳۸۴، ص. ۳۵). به طور کلی هنرهای عصر قاجار بسیار قابل شناسایی‌تر از دوره‌های قبلی بوده است و به دلایل و موقعیت‌های فرهنگی-اجتماعی دچار فراز و نشیب‌هایی شده است. بنابراین، از میان هنرهای این عصر، هنر تذهیب با پستی و بلندی‌های فرهنگی-اجتماعی و اقتصادی دچار دگرگونی‌های چشمگیری شد. به گونه‌ای که هنر کتاب‌آرایی عصر قاجار را می‌توان به دو دوره زیر تقسیم نمود:

الف) دوره اول که در ادامه سنت‌های هنری عصر صفویان بوده است و در آن ویژگی‌های مکتب‌های اصفهان - شیراز همزمان با حکومت فتحعلیشاه تحول و تکامل یافت. استفاده از خط‌های نسخ و نستعلیق و بهره‌گیری از رنگ لاجورد به صورت تیره در این دوره بسیار ترویج پیدا کرد. به گونه‌ای که استفاده از رنگ شنجرف در سرسوره‌ها به عنوان رنگ غالب در کنار طلا و لاجورد جلوه‌گری نموده است. استفاده از گل‌های ختایی رنگی متنوع در متن تذهیب‌های سرلوح‌ها و حاشیه‌ها از دیگر ویژگی‌های این دوره محسوب می‌شوند. نقوش تذهیب‌ها در عین کوچک بودن و ریز بودن فاقد ظرافت‌های پیشین است و نظم لازم چرخش‌های اسلیمی در آن‌ها مشاهده نمی‌شود. از طرفی در نسخه‌های مذهب قرآنی عصر قاجار

اسلیمی دهن‌اژدری، ماری و نقوش فرنگی بیشتری مشاهده می‌شود و قاب‌های ترنجی که با اسلیمی فرنگی تزئین گردیده شکل فرنگی‌تری به خود گرفته است.

ب) دوره دوم کتاب‌آرایی در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه شکل گرفت. از ویژگی‌های خاص این دوره استفاده از ترنج‌های رنگین در حاشیه قرآن‌ها با شرفه‌های لاجورد تیره و نسبتاً ضخیم است که در دوره‌های دیگر چنین روشی رایج نشد. همچنین حاشیه‌های ختایی جایگزین حاشیه‌های تذهیب شد و نقوش طلایی با تحریرهای سیاه نیز رایج گردید. افزون بر این، ابعاد قرآن‌ها کوچک‌تر شد. از طرفی عمده‌تفاوت خاص و چشمگیری در فرم سرلوح‌ها و جزئیات عناصر تزئینی مشاهده نمی‌شود؛ اما وجود برگ‌های لوتوس و یا کنگره‌ای در تزئینات نشان‌ها بسیار قابل ملاموس و متمایزکننده از دوره‌های پیشین می‌باشد (ره‌نورد، ۱۳۸۶).

۳. ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب در کتاب‌های دوره قاجار

ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب کتب نفیس در دوره قاجار در سه گروه زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱-۳ قرآن‌ها و ادعیه: کتاب قرآن به دلیل تقدس و اهمیتی که در بین مسلمانان داشته، در کانون‌های کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی بیش از کتب دیگر مورد توجه بوده و بیشتر قرآن‌های خطی دوره قاجار دارای چندین صفحه مذهب و آرایه‌دار هستند. قرآن‌ها و ادعیه دیوانی و نفیس تولید شده در دوره قاجار شامل صفحات تزئینی و آرایه‌دار آغازین، میانی، پایانی، صفحات پیشواز و بدرقه و در مواردی فهرست سوره‌های قرآنی است. به طور معمول صفحات آغازین در قرآن‌های نفیس این دوره [در برخی از نسخه‌ها] شش صفحه است: «صفحه پیشواز یا دعای قبل از تلاوت قرآن، صفحه بدرقه یا دعای ختم تلاوت، صفحات فهرست سوره‌ها، صفحه افتتاح که خود شامل سوره فاتحه‌الکتاب و صفحه اول سوره بقره (قرینه صفحه سوره فاتحه) است» (ذابح، ۱۳۸۷).

تمام قرآن‌ها صفحات پیشواز و بدرقه و فهرست سوره‌ها را ندارند. در تعدادی دعای آغاز و ختم به صورت ساده در شروع و پایان سوره‌ها با مرکب مشکی کتابت گردیده و در مواردی دارای تزئینات درخور توجهی هستند (شفیعی، بی تا، ص. ۶۹). در میان قرآن‌هایی که دارای صفحه پیشواز (دعای قبل از تلاوت) و بدرقه (دعای بعد از تلاوت قرآن) هستند، تزئین کلی بدین شرح است: هر صفحه از بخش متن و حاشیه تشکیل شده، متن با طرح ترنج بزرگ با سرترنج و گاهی لچکی، همراه با گل‌های رنگین و انواع اسلیمی‌ها بر زمینه طلایی، لاجوردی یا خود کاغذ تزئین شده است. غالباً متن به

خط رفاع به صورت مطلق یا رنگه نویسی در ترنج مرکزی با زمینه طلایی، دارای حاشیه‌های گره‌ای و جدول‌های رنگین کتابت شده است، حاشیه نیز مذهب و مرصع با نقوش اسلیمی است.

ترکیب کلی که برای تزئین صفحه فهرست سوره‌های قرآن استفاده شده بدین شرح است: صفحه دارای دو بخش کلی متن و حاشیه است. متن با جدول‌های عمودی و افقی به مربع‌های کوچک معمولاً به فرم شمس هشت و چلیپا تقسیم‌بندی شده است (شفیعی، بی تا، ص. ۶۹). عناوین غالباً به خط رفاع به صورت زرنویسی شده و یا با دو رنگ طلایی و رنگین (رنگ سبز یا لاجورد به صورت یک در میان) بر زمینه مربع یا شمس لاجوردی یا طلایی رنگ نوشته شده و فضای چلیپایی یا جداول بین مربع‌ها با گل‌های رنگین بر زمینه طلایی یا لاجوردی تزئین شده است.

در این دوره فقط تعداد کمی از کتاب‌های ادعیه همچون صحیفه سجاده و زادالمعاد دارای یک تا دو صفحه بدرقه حاوی فهرست ادعیه کتاب است.

در نسخه‌های قرآن‌های دوره قاجار صفحات تزئینی همچون: صفحات افتتاح، اختتام، صفحه فهرست، دیباجه همان کاربرد سابق را دارند هرچند استفاده از برخی صفحات کمتر رایج است، نظیر صفحات تقدیم و صفحات خاتمه؛ اما محکم‌ترین دستاورد کتاب‌آرایی قرآن‌های دوره قاجار، استفاده از طرح سرلوح‌های کشیده است که ظرافت و ملاحظاتی خاص به هنر سرلوح سازی تذهیب‌ها و آرایه‌های قرآنی بخشیده است. به طور کلی از ویژگی‌های بارز و شاخص قرآن‌های مذهب و تزئینی این دوره می‌توان به تاج‌دار بودن سرلوح‌ها، جداول رنگین، استفاده از تکنیک مرصع در حاشیه‌های اصلی و داخلی سرلوح، بهره‌گیری از تزئینات ختایی به خصوص برگ‌های کنگره‌ای و گل‌فرنگی در حواشی، تنظیم متون به پهنای سرلوح‌ها، یکسان بودن حاشیه مرصع از دو ضلع صفحه، تکنیک «دندانی» در لابه‌لای متن آیات و استفاده از نقوش ریشه‌ای نام برد. به کارگیری از نقوش اسلیمی به شکل دوایر مارپیچی و نقوش ختایی ریز و ساقه‌ها در آرایه‌های تزئینی به خصوص در سرلوح‌ها از دیگر ویژگی‌های بارز تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار محسوب می‌شود (شمیلی و دیگران، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۵-۱۵۶).

به جز قرآن‌ها، بیشتر نسخه‌های صحیفه سجاده امام سجاد (ع) و تعداد قابل توجهی از کتب ادعیه همچون زادالمعاد مجلسی در این دوره دارای آرایه‌ها و تذهیب‌هایی همانند نسخه‌های قرآنی هستند.

۲-۳ کتاب‌های ادبی: کتاب‌های ادبی دوره قاجار که در آن‌ها انواع آرایه‌ها و تذهیب به کار رفته، بیشتر شامل دیوان‌های شاعران قدیمی همچون: حافظ، سعدی، مولوی، فردوسی، جامی، نظامی، عطار و در مواردی شاعران و ادیبان جدید و معاصر آن دوران همچون محمد تقی علی‌آبادی مؤلف کتاب ملوک الکلام (تصویر ۱) است.

تصویر ۲. صفحه افتتاح نسخه اسرارالآیات

تصویر ۱. صفحه افتتاح ملوک‌الکلام

در این دوره تعداد کتب ادبی مذهبی و عرفانی زیادی نیز دارای تزئینات است که نمونه‌ای از آن، نسخه آرایه‌دار اسرارالآیات ملاصدرا (تصویر ۲) است.

آرایه‌ها و تذهیب‌های به کار رفته در این قبیل کتاب‌ها در بخش‌های صفحه آغازین (سرلوح و کتیبه و جدول)، صفحات پایانی و در موارد محدودی صفحات میانی است.

۳-۳ کتاب‌های علمی: گسترش سواد و علم آموزی در میان توده مردم در این دوران، کتابت و نگارش کتب ادبی و علمی بسیاری را در پی داشته است که بسته به توان مالی و جایگاه سفارش دهنده برخی از آن‌ها دارای تذهیب و تزئینات قابل توجهی هستند (شفیعی، بی تا، ص. ۷۳). نمونه‌هایی از کتب علمی آرایه‌دار تولید شده در دوره قاجار در موضوعاتی همچون منطق (القوانین المحکمه، نسخه شماره ۳۲۳۶/ع)، لغت‌نامه (مجمع الفرس، نسخه شماره ۵۲۵۴/ع)، طب (رساله طبیبی، نسخه شماره ۱۵۸۳۱)، نجوم و هیئت (اختیارات الایام، نسخه شماره ۱۵۸۲۱ و هیئت قوشچی، نسخه شماره ۲۵۸۸/۴ ف) موجود در مخزن کتابخانه ملی است که صفحه نخست تمام این نسخه‌ها دارای سرلوح و کتیبه و جدول است.

۴. مشخصات کلی آرایه‌ها و تزئینات در کتاب‌های دوره قاجار

به طور کلی تذهیب و کتاب‌آرایی قاجار ادامه دهنده سبک صفوی بوده است اما با این تفاوت که حاشیه کناره‌دار با ریتم منظم و سرلوح‌های درشت مشاهده شده است. رنگ طلا غالب‌ترین رنگ در عصر قاجار به شمار می‌رود؛ رنگ لاجورد به حالت کدر و تیره‌تر از پیشین مورد استفاده قرار گرفته و رنگ‌های

درخشان زرد، شنجرف، صورتی در کنار رنگ‌های مذکور به کار رفته است. گل‌های رنگین مرصع‌گونه در متن تذهیب و در صفحه‌آرایی سرلوح‌ها استفاده شده است (شمیلی و دیگران، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۰).

هرچند ویژگی‌های تزئینات و آرایه‌ها در متون نفیس دوره قاجار به تفکیک ویژگی‌های تزئینی در صفحات آغازین، صفحات پیشواز و بدرقه، صفحات میانی و صفحات پایانی در بخش‌های این کتاب پیش از درج تصاویر منتخب آمده است، لکن ویژگی برخی از مشخصه‌های کلی رایج در آرایه‌های کتب دوره قاجار به شرح زیر بیان می‌شود:

- نقوش میان سطور

میان سطور در اوراق افتتاح، بوته‌اندازی الوان و طلائی شده است، این نقوش شامل بندهای ختایی و یا برگ و بوته‌های حل‌کاری شده است و تزئین میان سطور، دندان موشی‌های مُحَرَّر است که بر بوم طلائی مزین به شکوفه‌های کوچک قرار دارد. این اصول در غالب صفحات اختتام نیز تکرار شده است، در حالی که در اوراق میانی، زمینه آیات قرآن و متون کتاب‌ها سفید و بی‌نقش هستند (صدیقی اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۹۱).

- نقش مایه

نقش مایه‌های به کار رفته در نسخه‌های خطی قرآن قاجار شامل گل‌های رنگی چندپر به تعداد زیاد، گل پنبه‌ای، گل شاه‌عباسی^۱، لوتوس و جوانه هستند. اسلیمی‌ها بیشتر از نوع اسلیمی طوماری است و نقوش اسلیمی، ختایی و گل‌های ریشه‌ای به تنوع بر ضمیمه سرلوح‌ها و حواشی نقش شده‌اند. حاشیه‌های باریک و جداول دور سرلوح و کتیبه‌ها، با گل‌های ریزنقش و اسلیمی‌های دو و سه تایی و گره‌بندی‌های هندسی تزئین شده است (صدیقی اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۹۳).

- رنگ

رنگ طلائی، رنگ غالب در نسخ خطی دوره قاجار است، پس از آن لاجوردی و قرمز شنجرفی بیشترین کاربرد را دارند. رنگ‌های مشکی، صورتی، آبی آسمانی، سبز و زرد به صورت فرعی اکثراً در تزئینات گل‌ها به کار می‌رود. «مذهبان، طرح‌های زیبایی به وجود آورده‌اند که فقط به زر ترسیم شده و گاهی با رنگ سفید روی زمینه زرین نمایش داده شده است» (ناصری، ۱۳۷۰، ص. ۱۸). «تضاد رنگی موجود بین رنگ‌های اصلی

۱. مُحَرَّر: به نقوش و کلمات محصور شده در تحریر، مُحَرَّر گویند.

۲. گل شاه‌عباسی: یکی از نقوش اصلی در طرح‌های ختایی که منسوب به طراحان دوره صفوی بوده و عده‌ای آن را شبیه نیلوفر آبی می‌دانند. این گل به صورت شش پر، هشت پر و دوازده پر به همراه برگ‌ها و گلبرگ‌ها در طرح‌های متنوعی ارائه می‌شود.

نظیر آبی، قرمز، سبز و در نهایت طلائی است که گرمی و هیجان بیشتری را به بیننده منتقل می‌کند. کاربرد بیش از اندازه رنگ طلائی، حالت تجملی و زینتی سرلوح‌ها را شدت می‌بخشد و در عین حال کاهش فضاهای لاجوردی، از جلوه روحانی تزئینات در این دوره می‌کاهد» (رهنورد، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۲-۱۶۳).

به طورک لی شاید بتوان گفت: «عناصر بصری به کار رفته و نقش شده در آثار این دوره، دارای کاربرد آرایه‌ای و تزئینی هستند؛ یعنی انواع عناصر بصری، توجه بیننده را بر سطح کار و جنبه‌های تزئینی اثر رهنمون می‌سازد» (جنسن، ۱۳۸۴، ص. ۸۹).

- جدول کشی

رسم خطوط رنگین و متداخل پیرامون صفحه، مذهب یا منقش است که در چند ردیف، بر قاب تزئینات صفحات میانی نسخه‌های نفیس و مذهب دوره قاجار کشیده شده‌اند و از ویژگی‌های مهم بصری این صفحات به شمار می‌روند. طلائی، شنگرف، سیاه و در مواردی لاجوردی، رنگ‌های جداول را تشکیل می‌دهند. در بیشتر نسخه‌ها، ضخامت جداول طلائی بیشتر از دیگر رنگ‌هاست (صدیقی اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۹۳).

- حاشیه‌ها

حاشیه‌ها در صفحات آغازین افتتاح و متن با یکدیگر متفاوت هستند. در صفحات آغازین حاشیه‌ها ختایی، در صفحات افتتاح، ترکیب اسلیمی و ختایی و در حاشیه‌های متن، بیشتر نشان کار شده و در صورت وجود طرح حاشیه از نقوش ختایی استفاده شده است.

طرح حاشیه‌های داخلی در صفحات فهرست، دعای آغازین و افتتاح در قرآن‌ها بسیار پرکار بوده و مجموعه‌ای از نقوش اسلیمی، ختایی و گره‌های هندسی است. نقوش این حواشی شامل اسلیمی‌ها و شکوفه‌های رنگین، فضاهای مثبت و منفی لاجوردی و زرین، ردیفی از بادامک‌ها، تاج‌های کوچک و ترنج است. حاشیه‌های خارجی در صفحات افتتاح معمولاً سه طرفه بوده و با فاصله کمی از لبه کاغذ تذهیب با بندهای ختایی و سربندهای اسلیمی و یا قاب‌ها و کمندهای اسلیمی و بندهای ختایی طراحی شده‌اند (صدیقی اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۹۲). در حاشیه متن برخی از نسخه‌های قرآنی، نشانه‌هایی برای نوشتن نام سوره‌ها و کلمات جزء، نیم جزء، حزب و سجده طراحی شده است. این علائم در حاشیه قرآن‌ها به شکل ترن جهایی مدور، لوزی و چندضلعی است.

یافته‌ها

پراکندگی موضوعی نسخه‌های خطی مورد مطالعه (توصیف جامعه آماری نسخه‌ها) در جدول ۱ بیان شده است.

جدول ۱. پراکندگی موضوعی نسخه‌های مورد پژوهش

ردیف	موضوع نسخه‌های مورد پژوهش	تعداد نسخه‌های مورد پژوهش	درصد نسخه‌ها
۱	قرآن و ادعیه	۱۴	%۴۹/۳
	قرآن	۲۴	
۲	ادبیات	۲۵	%۳۷/۶
	دیوان شاعران	۳	
	فرهنگ‌نامه	۱	
۳	علمی	۲	%۱۳
	تفسیر قرآن	۲	
	تاریخ	۲	
	نجوم	۱	
	حدیث	۱	
	اصول فقه	۱	
	عرفان	۱	
طب	۱		
۴	مجموع نسخه‌های مورد پژوهش	۷۷	%۱۰۰

پاسخ پرسش اول: بیان ویژگی‌های کلی آرایه‌ها و تزئینات درون متن در نسخه‌های نفیس دوره قاجار یافته‌های پژوهشی مرتبط با این بخش در دو قسم: ۱. ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات در صفحات آغازین و ۲. ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات در اوراق میانی، ارائه می‌شود:

۱. ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات در صفحات آغازین

با توجه به این که اهتمام هنرمندان و مذهب‌بان در کانون‌های کتاب‌پردازی و کتاب‌آرایی دوره قاجار و قبل از آن، بیشتر متوجه ایجاد نسخه‌های آرایه‌دار و نفیس در قرآن‌ها و دیوان‌های شاعران بوده است و بیشتر نمونه‌های منتخب در این کتاب نیز اختصاص به همین دو مقوله دارد، لذا ویژگی‌های تذهیب صفحات آغازین نسخه‌های نفیس دوره قاجار به تفکیک قرآن‌ها و متون ادبی به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

قرآن‌ها و ادعیه: یافته‌های تحقیق: مطابق با جدول ۲، تمامی قرآن‌های مورد پژوهش (۱۴ نسخه)، دارای سرلوح و کتیبه مذهب و مرصع در دو صفحه افتتاح (صفحه نخست افتتاح حاوی سوره فاتحه الکتاب و صفحه دوم حاوی آیات آغازین سوره بقره) هستند (تصویر ۳).

تصویر ۴. صفحه بدرقه قرآن حاوی نام سوره‌ها، نسخه شماره ۱۷۴۶۸ کتابخانه ملی

تصویر ۳. دو صفحه افتتاح قرآن، نسخه شماره ۱۷۰۷۳ کتابخانه ملی

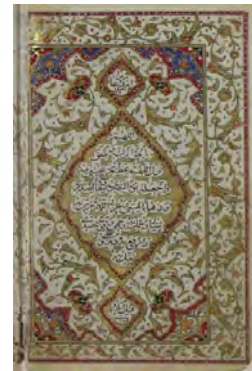
همچنین مطابق با جدول ۸، از ۱۴ نسخه قرآن نفیس مورد پژوهش، ۳ نسخه دارای چهار صفحه بدرقه آرایه‌دار، دو صفحه نخست حاوی نام سوره‌ها (تصویر ۴) و دو صفحه بعدی حاوی دعای قبل از تلاوت و ۴ نسخه دارای دو صفحه بدرقه مشتمل بر دعای قبل از تلاوت (تصویر ۵) و ۷ نسخه بدون صفحه بدرقه آرایه‌دار هستند.

تصویر ۷. صفحه بدرقه کتاب دعا حاوی فهرست ادعیه، نسخه شماره ۵۱۰۱ کتابخانه ملی

تصویر ۶. صفحه افتتاح زادالمعاد، نسخه شماره ۵۳۰۴ کتابخانه ملی

تصویر ۵. صفحه بدرقه قرآن حاوی دعای قبل از تلاوت، نسخه شماره ۵۵۹۱ کتابخانه ملی

مطابق با جدول ۳ در تمام نسخه‌های ادعیه منتخب (۲۴ نسخه)، یک صفحه افتتاح دارای تزئینات سرلوح و کتیبه هستند (تصویر ۶) و مطابق با جدول ۹ فقط دو نمونه دارای دو صفحه بدرقه، حاوی فهرست ادعیه (تصویر ۷) هستند.

جدول ۲. آرایه‌های قرآن‌های مورد پژوهش (۱۴ نسخه)

۱	سرلوح و کتیبه مذهب و مرصع در دو صفحه افتتاح	سرلوح و دو کتیبه مزدوج و متناظر		۱۴	٪۱۰۰
		سرلوح و یک کتیبه			
۲	میان کتیبه‌های صفحه افتتاح دارای نوشته	۸		٪۵۷	
۳	نوشته میان کتیبه بالایی در صفحه افتتاح	عنوان سوره		٪۵۷	
		بدون نوشته		٪۳۸/۵	
۴	نوشته میان کتیبه پایینی در صفحه افتتاح	«تنزیل من رب العالمین»		۸	٪۵۷
		«لایمسه الا المطهرون»			
		«فانه لقرآن کریم»			
		بدون نوشته		٪۳۸/۵	
۵	حاشیه‌های صفحه افتتاح	دارای آرایه‌های مذهب و مرصع		٪۷۸/۵	
		بدون آرایه		٪۳۱/۵	
۶	آرایه‌های بین سطور در دو صفحه افتتاح	دارای طلااندازی بین سطور		٪۷۷/۵	
		بدون طلااندازی بین سطور		٪۳۸/۵	
۷	مشخص بودن نوع مکتب هنری	مکتب اصفهان		۷	٪۵۰
		مکتب شیراز			
		مکتب کشمیر			
۸	آرایه‌های به کار رفته در اوراق میانی	سرسوره‌ها اندرون کتیبه‌های بازوبندی مذهب و مرصع		٪۹۳/۸	
		مجدول بودن اوراق		٪۱۰۰	

جدول ۳. آرایه‌های ادعیه مورد پژوهش (۲۴ نسخه)

ردیف	انواع آرایه‌های به کار رفته	تعداد نسخه	درصد
۱	سرلوح و یک کتیبه مذهب و مرصع در صفحه افتتاح	۲۲	٪۹۱/۷
۲	سرلوح و دو کتیبه مزدوج و متناظر مذهب و مرصع در صفحه افتتاح	۲	٪۸/۳
۳	حاشیه‌های آرایه‌دار مذهب و مرصع در دو صفحه افتتاح	۱۲	٪۵۰
۴	طلا اندازی بین سطور در دو صفحه افتتاح	۱۷	٪۷۰/۸
۵	آرایه‌های تمام اوراق میانی	مجدول	
		طلااندازی بین سطور	
۶	مشخص شدن نوع مکتب هنری	مکتب اصفهان	
		مکتب هرات	
		مکتب کشمیر	
		مکتب شیراز	
		مکتب خراسان	
		مکتب ماوراءالنهر	

در مجموع می‌توان گفت ۵۰ درصد قرآن‌های مورد پژوهش فقط دارای دوصفحه افتتاح آرایه‌دار و ۲۸/۵ درصد قرآن‌ها دارای چهار صفحه بدرقه و افتتاح آرایه‌دار و ۲۱/۵ درصد قرآن‌ها دارای شش صفحه بدرقه و افتتاح آرایه‌دار هستند. دو نمونه از کتاب‌های دعا نیز دارای دو صفحه بدرقه، حاوی فهرست ادعیه است.

متون ادبی و دیوان‌های شاعران

ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات در صفحات آغازین نسخه‌های ادبی و دیوان‌های شاعران دوره قاجار در جدول ۴ بررسی شده است.

جدول ۴. آرایه‌های نسخه‌های ادبی (۲۹ نسخه)

ردیف	انواع آرایه‌های به کار رفته		تعداد نسخه	درصد
۱	سرلوح و کتیبه مذهب	سرلوح و یک کتیبه	۱۴	۴۸/۲٪
	در صفحه افتتاح	سرلوح و دو کتیبه مزدوج		
۲	سرلوح یا کتیبه مذهب	سرلوح بدون کتیبه	۳	۱۰/۳٪
		کتیبه بدون سرلوح		
۳	چند سرلوح و کتیبه	سرلوح و کتیبه در دو صفه افتتاح	۶	۲۰/۶٪
		سرلوح و کتیبه در ابتدای هر فصل		
۴	سرلوح و کتیبه الوان (بدون تذهیب)		۵	۱۷/۲٪
۵	حاشیه‌های مذهب و مرصع	دارای حاشیه‌های آرایه دار	۲۰	۶۹٪
	در دو صفحه افتتاح	بدون حاشیه آرایه دار		
۶	طلا اندازی بین سطور	دارای طلا اندازی بین سطور	۱۴	۴۸/۳٪
	در دوصفحه افتتاح	بدون طلا اندازی بین سطور		
۷	مجدول		۲۹	۱۰۰٪
	آرایه‌های اوراق میانی	طلا اندازی بین سطور در تمامی اوراق	۱	۳/۴٪
		مجالس نگاره (مینیا تور)	۶	۲۰/۷٪

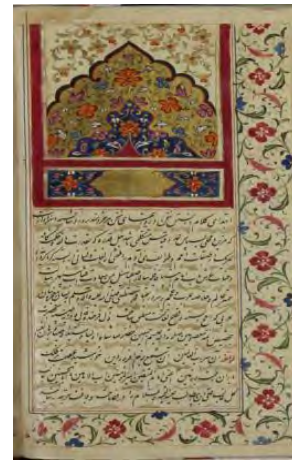
مطابق با جدول ۴، از ۲۹ نسخه ادبی هنری مورد پژوهش، در مجموع ۲۲ نسخه در صفحه افتتاح دارای سرلوح و کتیبه هستند که ۱۴ نسخه (۴۸/۲٪) دارای سرلوح و کتیبه مذهب، ۳ نسخه (۱۰/۳٪) دارای یک سرلوح یا یک کتیبه مذهب و مرصع و ۵ نسخه دارای سرلوح و کتیبه الوان (بدون تذهیب) در صفحه افتتاح (تصویر ۸) هستند. همچنین از ۲۹ نسخه ادبی مورد پژوهش فقط ۹ نسخه (۳۱٪) دارای حواشی آرایه‌دار همراه با تذهیب بوده و ۲۰ نسخه دیگر (۶۹٪) بدون حاشیه‌های آرایه‌دار (تصویر ۹) هستند.

تصویر ۱۰. صفحه افتتاح فرهاد و شیرین، نسخه شماره ۱۵۲۶۳ کتابخانه ملی

تصویر ۹. صفحه افتتاح گلشن راز، نسخه شماره ۱۷۳۰۵ کتابخانه ملی

تصویر ۸. صفحه افتتاح مجمع الفرس، نسخه شماره ۱۵۲۴۲ کتابخانه ملی

صفحه آغازین بیشتر متون ادبی این دوره، به ویژه دیوان‌های شاعران از سه بخش اصلی متن، سرلوح و حاشیه تشکیل شده است. در متون ادبی، صفحه آغازین فقط یک برگ است. برگی که متن شروع می‌شود، یعنی همان صفحه افتتاح و برگ روبه روی آن که از دو بخش متن و حاشیه (مثل صفحات میانی) تشکیل شده است (تصویر ۹). در تعدادی از کتب شعر و دیوان‌ها، ابیات کتاب درون چندین جدول عمودی نوشته شده است (تصویر ۱۰).

کتاب‌های علمی

ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات در صفحات آغازین کتاب‌های علمی دوره قاجار در جدول ۵ بررسی شده است.

جدول ۵. آرایه‌های نسخه‌های علمی (۱۰ نسخه)

ردیف	انواع آرایه‌های به کار رفته	تعداد	درصد
۱	سرلوح و کتیبه مذهب در صفحه افتتاح	۴	۴۰٪
۲	سرلوح و کتیبه الوان (بدون تذهیب) در صفحه افتتاح	۵	۵۰٪
۳	بدون سرلوح و کتیبه در صفحه افتتاح	۱	۱۰٪
۴	حاشیه‌های آرایه دار در دو صفحه افتتاح	۲	۲۰٪
		۳	۳۰٪
۵	طلا اندازی بین سطور در دو صفحه افتتاح	۱	۱۰٪
۶	آرایه‌های اوراق میانی	۳	۳۰٪

مطابق با جدول ۵، صفحه افتتاح در ۹۰ درصد از نسخه‌های علمی دارای سرلوح و کتیبه است که در ۴۰ درصد از نسخه‌ها، سرلوح و کتیبه همراه با تذهیب مانند نسخه اسرار الآیات (تصویر ۱۱) و در ۵۰ درصد از نسخه‌ها همراه با رنگ‌آمیزی الوان بدون تذهیب مانند صفحه افتتاح نسخه القوانین المحکمه (تصویر ۱۲) است.

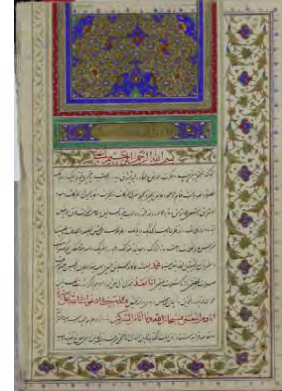
همچنین صفحه افتتاح در ۵۰ درصد از نسخه‌های علمی دارای حاشیه‌های آرایه‌دار است که این حاشیه‌ها در ۲۰ درصد از نسخه‌ها مذهب و مرصع (تصویر ۱۱) و در ۳۰ درصد از نسخه‌ها صرفاً الوان و بدون تذهیب (تصویر ۱۲) است. آرایه طلا اندازی بین سطور نیز فقط در ۱۰ درصد از نسخه‌های علمی مانند صفحه افتتاح نسخه مواهب علیّه (تصویر ۱۳) اجرا شده است.

تصویر ۱۳. صفحه افتتاح فرهاد و شیرین، نسخه شماره ۱۵۲۶۳ کتابخانه ملی

تصویر ۱۲. صفحه افتتاح نسخه شماره ۳۲۳۶ کتابخانه ملی

تصویر ۱۱. صفحه افتتاح نسخه شماره ۵۳۴۴ کتابخانه ملی

۲. آرایه‌ها و تزئینات در اوراق میانی

در این بخش، تزئینات و آرایه‌های موجود در نسخ نفیس دوره قاجار به تفکیک قرآن‌ها و نسخه‌های ادبی به شرح زیر بررسی می‌شود:

۱-۱. آرایه‌ها و تزئینات در اوراق میانی قرآن‌ها

آرایه‌های صفحات میانی در بیشتر نمونه‌های منتخب بدین شرح است: فضای متن، مجدول، جداول به زر همراه با خط تحریر مشکی و خطوط لاجورد و شنگرف و سبز، سپس حاشیه ساده و در نهایت کمند مطلای محرر. در حاشیه تعدادی از نسخه‌ها نشانه‌هایی مربوط به محل حزب، جزء و...، خواص سوره‌ها، رکابه و... به چشم می‌خورد.

در برخی صفحات در فضای حاشیه بیرونی، مطالب حاشیه‌ای مرتبط با خواص و شأن و فضیلت آن سوره به خط نسخ یا نستعلیق به صورت سوادنویسی خفی سطری یا مورب نگاری کتابت شده (تصویر ۳۱) و

میان سطور طلاندازی شده است. طلاندازی‌ها به تنهایی و یا همراه با جدول و حاشیه‌بندی رنگین (شنگرف یا لاجوردی) در طرح‌های مختلفی چون محرابی، ترنجی کشیده، درخت سرو، بته جقه و ... به صورت مذهب و یا مرصع طراحی و تزئین شده است.

آرایه‌ها و تزئینات در اوراق میانی نسخه‌های ادبی و علمی

صفحات میانی از دو بخش متن و حاشیه تشکیل شده است. در بیشتر نمونه‌ها متن به صورت ساده کتابت گردیده، دارای جدول مطلای محرر یا جدول لاجورد و شنگرف، حاشیه ساده و بدون تزئین و در نهایت کمند طلایی و لاجورد است. عناوین در متن کتاب در بیشتر موارد با شنگرف و در موارد کمی به زر کتابت شده است. رکابه در بیشتر نسخه‌ها به خط نستعلیق خفی با مرکب مشکی به صورت ساده در گوشه سمت چپ پایین نگارش شده است.

جدول ۶. آرایه‌های اوراق میانی نسخه‌های مورد پژوهش

ردیف	انواع نسخه‌های مورد پژوهش	تزئینات ویژه در اوراق میانی	طلا اندازی بین سطور در تمام صفحات	مجدول
۱	قرآن‌ها	سرسوره‌ها اندرون کتیبه‌های مذهب	%۹۲/۸	%۱۰۰
۲	ادعیه	-	%۱۲/۵	%۱۰۰
۳	نسخه‌های ادبی	سرلوح و کتیبه در ابتدای هر فصل	%۱۳/۸	%۱۰۰
		مجالس نگاره	%۲۰/۷	
۴	نسخه‌های علمی	-	-	%۳۰

در صفحه پایانی بیشتر نسخه‌های منتخب، مطالب انجامه به صورت مثلثی و یا مستطیل نگارش شده علاوه بر آن که نوع و فونت خط در کتابت انجامه، متفاوت با نوع خط در متن کتاب بوده است و برخی از کاتبان، انجامه را با خط رقاع می‌نگاشتند.

پاسخ پرسش دوم: تبیین ویژگی تفصیلی انواع آرایه‌ها و تزئینات در نسخه‌های منتخب دوره قاجار با توجه به این که کتاب‌آرایان و مذهب‌بان دوره قاجار، انواع آرایه‌ها را در صفحات آغازین نسخه‌های نفیس هنری به کار برده‌اند، لذا جهت تبیین ویژگی تفصیلی انواع آرایه‌های کتب قاجار، به بررسی انواع آرایه‌ها و تزئینات مورد استفاده در صفحات آغازین نسخه‌های نفیس منتخب بسنده می‌شود:

۱. **سرلوح:** به طور معمول یک سوم از فضای کل صفحه آغازین متن را در بالای صفحه، سرلوح به خود اختصاص داده که به شکل مستطیلی بلند و کشیده، مربع و یا مستطیل‌های افقی باریک و کشیده دیده می‌شوند. طراحی اغلب سرلوح‌ها همان نقش گنبدی و یا محرابی است (تصویر ۱۴).
۲. **کتیبه:** در زیر سرلوح، یک کتیبه و در مواردی دو کتیبه جای گرفته است که معمولاً کتیبه بالایی در کتاب‌ها، عنوان کتاب را در خود جای داده است و کتیبه پایینی حاوی «بسم الله الرحمن الرحیم» است. کتیبه‌ها از لحاظ رنگ و تزئینات، شبیه سرلوح بوده که با حواشی آرایه‌دار و نقوش اسلیمی درون یک فضا جای گرفته‌اند. فضای میانی کتیبه‌ها (که بر روی آن عنوان کتاب یا عبارت «بسمله» نگاشته شده) معمولاً به رنگ زر است و عنوان کتاب یا عبارت «بسمله» در میانه کتیبه به رنگ لاجورد یا شنگرف یا سفیداب و یا سیاه نوشته شده است. آرایه‌های کتیبه‌های این دوره، بیشتر نقوش اسلیمی است و نقوش ختایی و گل‌های ریز و گل‌های شاه عباسی بزرگ، کمتر به کار رفته است. رنگ‌های کتیبه‌ها در سرسوره‌های قرآن‌ها، شفاف و درخشان انتخاب شده و دو رنگ زر و لاجورد در این کتیبه‌ها از رنگ‌های اصلی هستند (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۶. نسخه شماره ۵۰۱۰
کتابخانه ملی

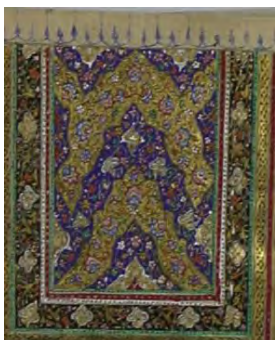

تصویر ۱۵. نسخه شماره ۱۵۲۴۹
کتابخانه ملی

تصویر ۱۴. نسخه شماره ۵۳۰۹
کتابخانه ملی

۳. **حاشیه‌های مذهب و مرصع:** حاشیه‌های آرایه‌دار به صورت حاشیه‌های پهن در طرف بیرونی صفحه، پایین و طرف عطف (خیلی باریک‌تر از دو حاشیه دیگر) به صورت مذهب و مرصع است. در حاشیه‌های مذهب و مرصع، انواع گل و برگ‌های ختایی و نقوش اسلیمی طلایی و لاجوردی بر زمینه زر (تصویر ۱۶) یا لاجورد و در بیشتر نمونه‌ها بر زمینه خود کاغذ رسم شده‌اند (تصویر ۱۷). در لبه بیرونی حاشیه پهن با کمی فاصله از لبه‌های اوراق، حاشیه کمند به رنگ زر و لاجورد و یا شنگرف رسم شده که دو صفحه روبه‌رو را داخل یک قاب مستطیل احاطه کرده است (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۹. نسخه شماره ۱۷۴۶۸ کتابخانه ملی

تصویر ۱۸. نسخه شماره ۵۳۶۲ کتابخانه ملی

تصویر ۱۷. نسخه شماره ۱۷۴۶۸ کتابخانه ملی

۴. **طلا اندازی بین سطور:** فضای مابین سطور در بیشتر نسخه‌های نفیس هنری، دارای طلااندازی دندان موشی است. اطراف طلااندازی‌های دندان موشی با خط محرر نازک مشکی، جهت تمایز بیشتر طلاها، خط کشی شده است.

۵. **آرایه‌ها و تزئینات بالای متن:** در تزئینات بالای صفحات آغازین قرآن‌های این دوره، سرلوح مذهب و مرصع به چشم می‌خورد. سرلوح، فضای مربع یا مربع مستطیل شکلی است که در بالای کتیبه سرسوره و بالای متن در صفحه افتتاح قرار گرفته است و در بیشتر موارد به حاشیه کمند ختم می‌شود. سرلوح‌های قاجاریه از لحاظ نقوش و ترکیب‌بندی دارای تنوع زیاد است و اغلب موارد در نقش محرابی یا گنبدی چندتایی هستند (تصویر ۱۹).

تصویر ۲۲. نسخه شماره ۵۲۴۹ کتابخانه ملی

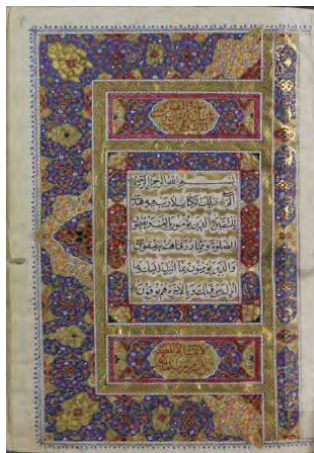
تصویر ۲۱. نسخه شماره ۱۲۳۶ کتابخانه ملی

تصویر ۲۰. نسخه شماره ۵۰۹۸ کتابخانه ملی

گاهی فضای گنبدی با اشکال و خطوط مثلثی نامنظم تقسیم‌بندی شده است و در بیشتر موارد به شکل گنبدی همراه با دو لچکی همراه است (تصویر ۲۰).
فضاهای موجود در سرلوح‌ها به صورت یک در میان با رنگ زمینه طلایی، لاجوردی و یا سنگرف، رنگ‌آمیزی و از هم جدا شده‌اند و آن‌ها با نقوش انواع اسلیمی و در مواردی با گل و برگ ختایی همراه با تذهیب و ترصیع پر شده‌اند.

از دیگر تزئینات بالای متن که در دوره قاجار در تمام نسخه‌ها استفاده شده، کتیبه سرفصل یا سرسوره است که در تعدادی از نسخه‌ها یک کتیبه در زیر سرلوح است (تصویر ۲۱).
و در برخی از نسخه‌ها دو کتیبه به هم چسبیده در زیر سرلوح قرار گرفته است (تصویر ۲۲).
در برخی دیگر از نمونه‌ها، کتیبه صفحه افتتاح به صورت مزدوج در بالا و پایین فضای متن اجرا شده است (تصویر ۲۳). کتیبه بالایی در قرآن‌ها حاوی نام سوره (سرسوره) و کتیبه پایینی حاوی بخشی از آیه‌ای از قرآن مانند: «لا یمسّه إلّا المّطهرون» و «تنزیل من رب العالمین» است. این دو کتیبه بالا و پایین متن چون از لحاظ طراحی، رنگ‌آمیزی و نقوش به کار رفته در آن‌ها، دقیقاً شبیه هم هستند، کتیبه مزدوج نامیده می‌شوند.

تصویر ۲۶. نسخه شماره ۵۶۴۶
کتابخانه ملی

تصویر ۲۴. نسخه شماره ۱۲۳۶
کتابخانه ملی

تصویر ۲۳. نسخه شماره ۵۵۹۰
کتابخانه ملی

تصویر ۲۵. نسخه شماره ۱۲۳۶ کتابخانه ملی

۶. آرایه‌ها و تذهیب حاشیه: حاشیه صفحات افتتاح در نسخه‌های آرایه‌دار، نسبتاً پهن است که فضای اطراف متن، کتیبه و سرلوح را احاطه کرده است. در نسخه‌هایی که دارای سرلوح است، حاشیه در سه طرف صفحه به جز بالا اجرا شده که حاشیه طرف بیرونی صفحه دارای پهنای بیشتر است (تصویر ۲۴).

نقوش مورد استفاده در حاشیه، انواع اسلیمی‌های طلایی و ختایی‌های الوان در ترکیب‌هایی متنوع همراه با تذهیب وترصیع است (تصویر ۲۵).

رنگ غالب زمینه در حاشیه بیشتر نسخه‌ها، دو رنگ طلایی و لاجوردی و شنگرف است. در برخی از نمونه‌ها، بعد از حاشیه کمند، شرفه‌های لاجوردی و یا طلایی، به صورت کوتاه اجرا شده‌اند (تصویر ۲۶).

در برخی از نسخه‌ها در صفحه افتتاح سرلوح اجرا نشده و در این صفحه فقط کتیبه و حاشیه‌های آرایه‌دار طراحی شده است. در این نمونه‌ها چون سرلوحی وجود ندارد، حاشیه طرف بالای صفحه (بالای کتیبه سرسوره) نیز رسم شده است. در این صفحات معمولاً پهنای حاشیه سه طرف بیرونی، بالا و پایین برابر است. در ادامه، جدول ۷ میزان به کار رفتن آرایه‌های تفصیلی مطرح شده را در نسخه‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد:

جدول ۷. جدول فراوانی انواع آرایه‌ها در نسخه‌های مورد پژوهش

ردیف	پراکندگی موضوعی نسخه‌ها	فراوانی انواع آرایه‌ها	سرلوح و دو کتیبه مذهب متناظر	سرلوح و یک کتیبه مذهب	سرلوح و یک کتیبه رنگین	حاشیه‌های مذهب و مرصع	حاشیه‌های آرایه‌دار رنگین	تلا اندازی بین سطور
۱	قرآن‌ها (۱۴ نسخه)	تعداد	۱۲	۲	-	۱۱	-	۱۰
	درصد		٪۸۵/۷	٪۱۴/۳	-	٪۷۸/۵	-	٪۷۱/۵
۲	ادعیه (۲۴ نسخه)	تعداد	۲	۲۲	-	۱۲	-	۱۷
	درصد		٪۸/۳	٪۹۱/۷	-	٪۵۰	-	٪۷۰/۸
۳	نسخه‌های ادبی (۲۹ نسخه)	تعداد	۵	۹	-	۹	۹	۱۵
	درصد		٪۱۷/۲	٪۳۱	-	٪۳۱	٪۳۱	٪۵۱/۷
۴	کتاب‌های علمی (۱۰ نسخه)	تعداد	-	۴	۵	۲	۳	۱
	درصد		-	٪۴۰	٪۵۰	٪۲۰	٪۲۰	٪۱۰

آرایه‌ها و تذهیب در صفحات پیشواز و بدرقه در قرآن‌ها و ادعیه

در جداول ۸ و ۹ اوراق بدرقه قرآن‌ها و ادعیه مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول ۸. صفحات بدرقه آرایه‌دار در قرآن‌های مورد پژوهش (۱۴ نسخه)

ردیف	صفحات بدرقه آرایه‌دار	محل صفحه	نوع آرایه	تعداد	محل صفحه	نوع آرایه	تعداد	درصد	
۱	چهار صفحه بدرقه آرایه‌دار	دو صفحه نخست (حاوی نام سوره‌ها)	طرح‌های هندسی هشت گوشه	۱	دو صفحه بعدی (حاوی دعای پیش از تلاوت)	ترنج و سرترنج	۳	۲۱/۵٪	
				۱					جداول
				۱					ترنج
۲	دو صفحه بدرقه آرایه‌دار	دو صفحه نخست (حاوی دعای پیش از تلاوت)	ترنج و سرترنج	۳	۴		۲۸/۵٪		
				۱					شمسه
۳	بدون صفحه بدرقه آرایه‌دار			-	۷		۵۰٪		

مطابق با جدول ۸، جمعاً ۵۰ درصد قرآن‌های مورد پژوهش دارای صفحات بدرقه آرایه‌دار هستند که ۲۱/۲۵ درصد از نسخه‌ها دارای چهار صفحه و ۲۸/۵ درصد آن‌ها دارای دو صفحه بدرقه آرایه‌دار هستند. در دو صفحه بدرقه تمامی قرآن‌ها، دعای قبل از تلاوت در میانه طرح ترنج نگاشته شده است (تصویر ۲۸)؛ به جز یک نسخه که این دعا در میانه شمسه مذهب نگاشته شده است (تصویر ۲۹).

جدول ۹. صفحات بدرقه آرایه‌دار در ادعیه مورد پژوهش (۲۴ نسخه)

ردیف	صفحات بدرقه آرایه دار	نوع آرایه	تعداد	درصد
۱	دو صفحه بدرقه آرایه‌دار (محتوا: فهرست ادعیه)	جداول	۲	۸/۳٪
۲	بدون صفحه بدرقه آرایه‌دار	-	۲۲	۹۱/۷٪

مطابق با جدول ۹، فقط ۸/۳ درصد از ادعیه مورد پژوهش دارای دو صفحه بدرقه حاوی فهرست نام ادعیه هستند (رجوع شود به تصویر ۸)؛ و ۹۱/۷ درصد از ادعیه فاقد صفحات بدرقه آرایه‌دار هستند. به جز قرآن‌ها

(۱۴ نسخه) و ادعیه (۲۴ نسخه)، هیچ کدام از ۲۹ نسخه ادبی و ۱۰ نسخه علمی مورد پژوهش دارای صفحه بدرقه آرایه‌دار هستند.

بنابراین می‌توان گفت کتاب‌آرایان دوره قاجار، صفحات بدرقه آرایه‌دار (دو یا چهار صفحه) را صرفاً در نسخه‌های قرآنی بسیار نفیس و در تعداد بسیار کمی از ادعیه اجرا می‌کردند؛ و صفحات بدرقه آرایه‌دار در کتاب‌های ادبی و علمی چندان کاربردی نداشته است.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش از بررسی تعداد ۷۷ نسخه نفیس و هنری منتخب دوره قاجار به روش توصیفی - تحلیلی و با شیوه استقرایی توصیف مشخصه‌های مشترک صفحات آرایه‌دار نسخه‌ها و تجزیه و تحلیل آن‌ها به دست آمده است. این یافته‌ها در زمینه انواع آرایه‌ها، نقوش، رنگ‌ها و ترکیب‌بندی تذهیب‌های به کار رفته در کتاب‌آرایی نسخ نفیس دوره قاجار، به شرح زیر است:

الف) انواع آرایه‌ها و تزئینات به کار رفته: در متن نسخه‌های خطی مورد پژوهش به ویژه در صفحات بدرقه و در اوراق افتتاح از انواع آرایه‌ها و تذهیب استفاده شده است؛ در تمامی قرآن‌ها، دو صفحه افتتاح و در نسخ دیگر یک صفحه افتتاح دارای سرلوح و کتیبه است. چنان که مطابق با تحقیق غفوری و شمیلی (۱۳۹۷)، انواع عناصر تزئینی در قرآن‌های منتخب دوره قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز نیز کاربرد داشته است.

صفحات افتتاح تمامی نسخه‌های قرآن و ادعیه و ۷۶ درصد نسخه‌های ادبی و ۹۰ درصد نسخه‌های علمی منتخب دارای سرلوح و کتیبه است. یافته‌های تحقیق شفیعی (بی تا) نیز حاکی از آن است که کتاب‌های دینی اغلب دارای تذهیب و ارزش‌های زیبایی‌شناسی هستند؛ کتب ادبی بسته به سفارش‌دهنده و اهمیت متن ادبی از شاهکارهای تذهیب این دوره محسوب هستند؛ کتب علمی به دلیل اهمیت متن، توجه کمتری به تزئین آن‌ها شده است.

نیمی از قرآن‌های مورد پژوهش دارای چهار یا دو صفحه بدرقه آرایه‌دار (حاوی فهرست سوره‌ها و دعای قبل از تلاوت) هستند. در تمامی قرآن‌ها، دو صفحه افتتاح و در نسخ دیگر یک صفحه افتتاح دارای سرلوح و کتیبه است. طراحی غالب سرلوح‌ها همان نقش گنبدی، محرابی و یا تاج‌مانند است؛ در تحقیق صدیقی اصفهانی و دیگران (۱۳۹۶)، اضافه شدن سرلوح‌های تاج‌مانند پرکار و ظریف جزء ویژگی‌های تذهیب در سه نسخه نفیس این دوره دانسته شده است. اما مطابق با یافته‌های شمیلی (۱۳۹۷)، ترکیب نقوش سرلوح‌های قرآن‌های دوره قاجار، ساختاری نسبتاً پراکنده دارد.

گل‌های رنگین مرصع گونه در متن تذهیب و گاهی در صفحه‌آرایی سرلوح‌ها در نسخه‌های مورد پژوهش به وفور استفاده شده است. استفاده از اسلیمی در تذهیب صفحات افتتاح نسخه‌های مورد پژوهش از تنوع کمتر برخوردار بوده و اسلیمی‌ها شکل‌های نسبتاً ساده ای دارند. گل و برگ‌های ختایی در آرایه‌های صفحات افتتاح نسخه‌های منتخب به فراوانی دیده می‌شود. یافته‌های تحقیق صدیقی اصفهانی و دیگران (۱۳۹۶) نیز نشان‌دهنده کاهش تنوع نقش‌مایه‌های اسلیمی و ختایی در صفحات ابتدایی نسخه‌های قرآنی این دوره است. همچنین شمیلی (۱۳۹۷)، صرفاً استفاده از نقوش اسلیمی، ختایی در سرلوح قرآن‌های دوره قاجار را تبیین کرده است.

خلوص و درخشندگی رنگ‌های به کار رفته در آرایه‌های نسخه‌های منتخب، نوعی شادابی و درخشش را خلق کرده است. در یافته‌های اصفهانی و دیگران (۱۳۹۶) به کارگیری رنگ‌های درخشان و خالص به خصوص رنگ طلایی در سطح گسترده از ویژگی‌های مهم تذهیب‌های قرآنی دوره قاجار معرفی شده است. در کتیبه‌های نسخه‌های مورد پژوهش، نقوش اسلیمی بیشتر به صورت قاب و یا سربند طراحی شده و ترنج‌های مختلف کتیبه با نقوش ختایی و گل‌های ریز، پر شده است. چنان که غفوری فر (۱۳۹۷) استفاده از گل‌های گرد، شاه‌عباسی، اناری، اسلیمی‌های توخالی و به صورت قاب‌بندی ساده، ترکیب‌بندی حلزونی را جزء ویژگی‌های شاخص تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار کتابخانه تبریز ذکر کرده است.

تمامی قرآن‌ها و ادعیه و ۳۵ درصد نسخه‌های ادبی و ۵۰ درصد نسخه‌های علمی منتخب دارای حاشیه‌های آرایه‌دار در صفحات افتتاح هستند. در حاشیه‌های مذهب و مرصع نسخه‌ها، انواع گل و برگ‌های ختایی و نقوش اسلیمی طلایی و لاجوردی بر زمینه طلایی یا لاجورد و در برخی از نمونه‌ها بر زمینه خود کاغذ رسم شده‌اند؛ سپس حاشیه کمند مطالای محرر و لاجوردی رسم شده است. حاشیه‌های باریک و جداول دور سرلوح و کتیبه‌ها، با گل‌های ریزنقش و طرح اسلیمی و گره‌بندی‌های هندسی تزئین شده است.

میان سطور در صفحات افتتاح تمامی قرآن‌ها و ادعیه و ۵۱/۷ درصد نسخه‌های ادبی و ۱۰ درصد نسخه‌های علمی منتخب، طلائاندازی شده و دور آن به صورت ساده یا دندان موشی محرر شده است. اوراق میانی تمامی نسخه‌های مورد بررسی، مجدول هستند.

ب) رنگ‌ها: رنگ طلایی، رنگ غالب در تزئینات نسخه‌های منتخب است، پس از آن لاجوردی و قرمز شنگرف بیشترین کاربرد را دارند. رنگ‌های درخشان زرد، شجرف و صورتی در کنار رنگ‌های مشکی، آبی آسمانی و سبز به صورت فرعی اکثراً در تزئین گل‌ها به کار می‌رود. رنگ لاجورد مورد استفاده در این نسخه‌ها به حالت نسبتاً کدر و تیره است. کاربرد بیش از اندازه رنگ طلایی در برخی از نمونه‌های ادبی بر حالت تجملی

و زینتی سرلوح‌ها می‌افزاید و در عین حال کاهش کاربرد لاجوردی در برخی دیگر از نمونه‌ها به ویژه در قرآن‌ها، از جلوه روحانی تزئینات نسخه‌ها می‌کاهد. مطابق با یافته‌های تحقیق شفيعی (بی تا)، کاربرد رنگ‌های گرم و روشن و مطابق با یافته‌های صدیقی اصفهانی (۱۳۹۷)، به کارگیری رنگ‌های درخشان و خالص به خصوص رنگ طلایی در سطح گسترده و منطبق با یافته‌های شمیلی (۱۳۹۷)، استفاده از رنگ طلا و لاجورد با نسبت‌های متغیر در سرلوح‌های این دوره و مطابق با یافته غفوری فر (۱۳۹۷)، بیشترین استفاده از رنگ طلا از ویژگی‌های مهم تذهیب‌های قرآنی دوره قاجار است.

بحث و نظر: بیشتر یافته‌های تحقیق حاضر در خصوص انواع آرایه‌ها و تزئینات به کار رفته در نسخه‌های نفیس دوره قاجار همچون: کاربرد انواع آرایه‌ها در اوراق افتتاح نسخه‌های قرآنی، کاربرد فراوان سرلوح در اوراق افتتاحیه و طرح کلی سرلوح‌ها، نوع و درخشندگی رنگ‌ها، تفاوت در میزان استفاده از آرایه‌ها و تزئینات در نسخه‌های قرآنی و ادبی و علمی با یافته‌های ذکر شده در پژوهش‌های مطرح شده در پیشینه تحقیق هماهنگی کامل دارد. در موارد محدودی نیز یافته‌های این تحقیق متفاوت از یافته‌های دیگران است، مواردی همچون: استفاده از نقش‌مایه‌های اسلیمی و ختایی در صفحات افتتاح، تنوع گل و رنگ‌های مورد استفاده در آرایه‌ها و سرلوح و کتیبه‌ها.

با توجه به فراوانی جامعه آماری و تنوع نسخه‌های مورد بررسی در این تحقیق، و محدود بودن جامعه آماری تحقیق‌های ذکر شده در پیشینه، به نظر می‌رسد یافته‌های این تحقیق قابل تعمیم به بیشتر نسخه‌های نفیس دوره قاجار باشد، اگرچه با انجام تحقیق‌های مشابه و با بررسی آرایه‌ها و تزئینات تعدادی از نسخه‌های نفیس قاجار موجود در دیگر کتابخانه‌های بزرگ کشور مانند کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه ملک، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و ... می‌توان به طور قطع در خصوص تعمیم یا تکمیل یافته‌های این تحقیق اظهار نظر نمود.

تشکر و قدردانی

از رهنمودهای سردبیر محترم فصلنامه و تلاش‌ها و پیگیری‌های مدیر داخلی محترم و ارائه نظرات ارزشمند داوران محترم تشکر و قدردانی می‌شود.

منابع

احدی کلی، پرستو (۱۳۸۹). مطالعه مفاهیم و کاربرد رنگ در نقاشی قاجار، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء. اسکاچیا، جیان روبرتو (۱۳۸۴). هنر ایران (دوره صفوی، زند و قاجار)، مترجم: یعقوب آژند. تهران: نشر مولی.

- بیانی، مهدی (۱۳۵۳). کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی. تهران: انجمن.
- جنسن، چارلز (۱۳۸۴). تجزیه و تحلیل آثار هنرهای تجسمی، مترجم: بتی آواکیان. تهران: سمت.
- دونلو، حوریه (۱۳۹۲). تذهیب نسخه قصص‌الانبیاء با نگاهی به نسخ عصر قاجار موزه کتابت تبریز. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- ذابح، ابوالفضل (۱۳۸۷). فن‌شناسی آثار. جزوه کلاسی کارشناسی ارشد مرمت. تهران: دانشگاه هنر.
- رحمانی، زهرا (۱۳۹۳). طراحی و اجرای صفحات افتتاحیه قرآن با الهام از نقوش تذهیب دوره قاجار. پایان‌نامه کارشناسی رشته نگارگری. دانشگاه هنر اصفهان.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). کتاب‌آرایی. تهران: انتشارات سمت.
- شفیعی، عاطفه (بی تا). معرفی تذهیب در دوره قاجار بر اساس آثار مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک. هنرنامه آستان قدس رضوی. شمیلی، فرنوش؛ غفوری‌فر، فاطمه؛ محمدزاده، مهدی (۱۳۹۷). تأملی در سرلوح‌های قرآن‌های تذهیب شده عصر تیموری و قاجار. مطالعات فرهنگ و ارتباطات، ۱۹(۴۴)، صص ۱۴۹-۱۷۸.
- صدیقی اصفهانی، زهرا؛ نجارپورجباری، صمد؛ خواجه احمدعطاری، علیرضا (۱۳۹۶). تطبیق تذهیب‌های سه نسخه از قرآن‌های دوره قاجار با تأکید بر ویژگی‌های بصری آن‌ها. دوفصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر، ۷(۱۴)، ۸۳-۹۹.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹). ادوار تذهیب در کتاب‌آرایی مذهبی ایرانی. هنرهای زیبا، ۴۱، ۲۴-۳۲.
- غفوری‌فر، فاطمه؛ شمیلی، فرنوش (۱۳۹۷). بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز. کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۲۱(۴)، صص ۳-۳۶.
- کاووسی عراقی، محمد حسن (۱۳۷۳). مراسلات درباب آسیای مرکزی، تهران: وزارت امور خارجه، مؤسسه چاپ و انتشارات.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. وزارت ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۸۶). شیوه تذهیب. تهران: سروش، چاپ ششم.
- ناصری، ملیح (۱۳۷۰). مکتب اسلیمی اولین گام در راه طراحی تذهیب و مینیاتور. تهران.

References

- Ahadi Kolly, P. (2010). *Study of concepts and use of color in Qajar painting*. Master Thesis in Art Research, Al-Zahra University. (in Persian)
- Azimi, H. (2010). Periods of gilding in Iranian religious books. *Fine Arts*, 41, 24-32. (in Persian)
- Bayani, M. (11974). *Bibliography of Manuscripts, by Hossein Mahboubi Ardakani*. Tehran: National Works Association. (in Persian)
- Davanlu, H. (2013). *Illumination of the manuscript of the ghasas-ol-Anbia (stories of the prophets) with a look at the Qajar era of Tabriz Book scribing Museum*. Master Thesis of Tabriz University of Islamic Arts. (in Persian)
- Ghafouri Far, F., Shomaili, F. (2018). A Study of the Structural Components and Visual Elements of the Qajar Religion Qurans in the Central Library of Tabriz. *Library and Information*, 21(4), 3-36. (in Persian)

- Iraqi Kavousi, M. H. (1994). *Correspondence on Central Asia*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs, Printing and Publishing Institute. (in Persian)
- Jensen, C. (2005). *Analysis of Visual Arts Works*, Translator: Betty Avakian. Tehran: Samt.
- Mayel Heravi, N. (2001). *Date of book-making and critical correction of manuscripts*. Ministry of Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization. (in Persian)
- Mojarad Takestani, A. (2007). *How to illuminate*. Tehran: Soroush, sixth edition. (in Persian)
- Naseri, M. (1991). *The arabesque school is the first step in the design of gilding and miniatures*. Tehran. (in Persian)
- Rahmani, Z. (2014). *Designing and executing the opening pages of the Quran inspired by the gilding motifs of the Qajar period*. Bachelor's Thesis in painting. Isfahan University of art. (in Persian)
- Rahnavard, Z. (2007). *Book designing*. Tehran: Samat Publications. (in Persian)
- Scotchia, G. R. (2005). *Iranian Art (Safavid, Zand and Qajar Periods)*, Translated by Yaghoub Azhand. Tehran: Movla Publishing.
- Sedighi Isfahani, Z., Najar purjabari, S., Khajeh Ahmad Attari, A. (2017). Comparison the gilding of three manuscripts of Qajar period Qurans with emphasis on their visual features. *Bi-Quarterly Journal of Comparative Art Studies*, 7(14), 83-99. (in Persian)
- Shafiee, A. (nd). Introduction of gilding in the Qajar period based on the works of the Malik National Library and Museum Institute. *Astan Quds Razavi Art Journal*. (in Persian)
- Shomeili, F., Ghafouri Far, F., & Mohammadzadeh, M. (2018). Review and reflection on the head-piece of the gilded Qurans of the Timurid and Qajar eras. *Culture and Communication Studies*. 19(44), 149-178. (in Persian)
- Zabeh, Abolfazl (2008). *Technology of works. Restoration Master Class Booklet*. Tehran: University of Arts. (in Persian)